

חמ"ל בכל בית

החברה האזרחית בישראל ותפקידיה במלחמת חרבות ברזל

ליאת אלרט, 2024 | שנה ל-7 באוקטובר

קבוצות הוואטסאפ המתפוצצות מהצעות התנדבות, רשתות חברתיות גועשות מתמונות של קטיף, איסוף ציוד, הסעות לחיילים - אלו היו המראות שניבטו כמעט לכל אחד בישראל בשבועות הראשונים של המלחמה. נדמה היה שכולם שם - בעשייה הזו, מי שלא גויס למילואים, התנדב למאמצי המלחמה: מטבחים מבשלים נפתחו בבתים רבים, בני נוער התנדבו לסייע למשפחות המילואים, הוקמו חמ"לים להסברה, לציוד רפואי, לתמיכה בחקלאים, לציוד מגן לחיילים, נפתחו חנויות יד שניה למפונים והתארגנויות שדאגו לכבס להם.

הסולידריות הישראלית היתה בשיא תפארתה בחודשי המלחמה הראשונים. האם מדובר במגמה חד פעמית סביב הקשיים של מלחמת חרבות ברזל, או בתופעה שהתחילה כבר מזמן?

תפקידים של החברה האזרחית בישראל וארגוני המגזר השלישי הוא קריטי בימי משבר ומלחמה ובהבטחת החוסן, המאפשר אורך רוח ויכולת הכלה לאומית ארוכים יותר. המאמר יסקור את מצבה של החברה האזרחית בישראל לפני המלחמה ובמהלכה וידון בתפקיד החברה הישראלית בשלבי השיקום, בימים של שגרה, בראי המעורבות האזרחית של החברה הישראלית והחוסן חברתי הנובע מכך.

החברה הישראלית, חברה מעורבת.

החברה האזרחית בישראל מתאפיינת במעורבות חברתית גבוהה, מגוון רחב של תחומי עיסוק בארגוני המגזר השלישי ואחוז גבוה של מתנדבים, בהשוואה עולמית. מגמות אלו מעידות על כך שישראל מחזיקה בחברה אזרחית חזקה ומעורבת, עם אזרחים פעילים המבקשים לתרום לשיפור החיים במדינה. פעילות זו מאפשרת גמישות ויכולת הסתגלות למצבים שונים בהתאם לצרכים. חברה אזרחית כזו משקפת חוסן חברתי ודמוקרטי, וחוזקתה בישראל מצביעה על עוצמתה של הדמוקרטיה ויכולת האזרחים להתמודד עם מצבים משתנים.

במדינה שבה ההתאגדות האזרחית היא דומיננטית, תפקידה של החברה האזרחית משמעותי בתחומים רבים של החיים: רווחה, בריאות, חינוך, ספורט דת וקהילה. אבל אלו לא התחומים היחידים שבהם משפיעה החברה האזרחית. לפני מלחמת חרבות ברזל, לדוגמא, המאבק נגד הרפורמה המשפטית כלל מעורבות גבוהה של ארגונים רבים, שהתארגנו להפגנות ולפעילויות ציבוריות. התארגנויות לא ממוסדות, ספונטניות וולונטריות הן חלק בלתי נפרד מהחברה האזרחית, למרות שהן עצמאיות לחלוטין ואינן כפופות להגדרות ניהול תקין או חוקיות מסוימת. מצב זה ממחיש את כוחה של החברה האזרחית להשפיע על סדר היום הפוליטי והחברתי, עם יכולת פעולה גמישה ומהירה לכל שינוי בתנאים של חוסר וודאות.

החברה האזרחית, הכוללת ארגונים ויחידים המתאגדים בהתנדבות כדי לקדם אינטרסים משותפים, היא מרכיב חיוני בכל דמוקרטיה מתקדמת¹. המגזר השלישי הוא חלק מהחברה האזרחית וכולל את החלק המאורגן והממוסד בחברה האזרחית, המקדמת יוזמות ומענים ציבוריים תחת פיקוד ורגולציה. המגזר השלישי בישראל נסמך, במידה רבה, על מימון ממשלתי. כ-50% מהכנסותיו מגיעים ממקורות ציבוריים.

זאת, בניגוד למגזרים שלישיים במדינות אחרות, כמו ארצות הברית, שבהן התלות בתרומות פרטיות ובקרנות גבוהה יותר לעומת התלות במימון ממשלתי. למרות היתרונות של קבלת מימון ציבורי, התלות במימון ממשלתי עלולה להשפיע על עצמאות הארגונים ועל יכולתם לעסוק בפעילות של תמיכה וביקורת כלפי הממשלה.

המגזר השלישי בישראל נמצא בצמיחה מתמדת. בשנת 1991 היו בישראל כ-17,000 ארגונים, וכיום רשומים בגאידסטאר למעלה מ-44,420 ארגונים ללא מטרות רווח. הארגונים עוסקים בתחומים מגוונים: 29% בסוגיות דת, 25% בחינוך, 14% ברווחה, ו-10% בקהילה וחברה. סך ההכנסות השנתיות של הארגונים עומד על כ-133 מיליארד ש"ח. מחצית מההכנסות היא ממימון ממשלתי וכ-20 מיליארד ש"ח מתרומות. היתר ממשותפים וממכירת שירותים². תרומת המגזר השלישי לשוק העבודה ניכרת, עם כ-12% מכלל המשרות במשק הישראלי, שהם כמעט חצי מיליון משרות³.

ומה לחברה אזרחית והמגזר השלישי בעת מלחמה?

בכל העולם, המגזר השלישי ידוע ביכולתו המהירה להגיב למשברים⁴ ולסוגים שונים של אירועי קיצון, כגון סכסוכים מזוינים ואסונות טבע. תכונה זו משותפת לחברות אזרחיות חזקות בעולם, אשר נרתמות לספק סיוע ותמיכה, כאשר התגובה הממשלתית מתעכבת או אינה מספקת. בישראל, יכולת הפעולה הגמישה והמהירה של ארגונים אלו הייתה בעלת השפעה מכרעת, הן בעידן שלפני המלחמה והן במהלכה.

תמונות הישראלים המגיעים לאתרי אסון ומשבר בעולם מכבדות תמיד בראש החדשות. הידע והנסיון שנצבר בשירות קרבי וערך ההתנדבות הם חלק משמעותי מהיכולת הישראלית לתרום בעת משבר, אבל זו גם תולדה של התמודדויות קודמות שידעה החברה הישראלית.

במלחמת המפרץ, לראשונה, במצב מלחמה, העורך היה המוקד, והלחימה עברה מתקיפת גבולות המדינה לתקיפת האוכלוסייה. הצרכים השתנו: בעת חירום, מלחמה או פיגועים, המענה אינו נתמך רק על ידי גורמי הביטחון והצבא, אלא נדרשת גם מעורבות אזרחית פעילה ומהירה להבטחת חוסן וטיפול בצרכים אזרחיים. גם הצבא שינה את המענה לאוכלוסייה, כאשר עבר מתפיסת ההגנה האזרחית להקמת פיקוד העורף.

במצבי חירום בישראל ובעולם החברה האזרחית נוטלת על עצמה תפקיד חיוני ומייצרת רצף פעילות תפקודי לגורמים מוניציפאליים וממשלתיים. רעידות אדמה ומלחמות מסביב לעולם, הוכיחו את כוחם של ארגוני המתנדבים. גם בישראל, מעורבות המגזר השלישי בחירום תמיד הייתה משמעותית. מלחמת לבנון השנייה היא דוגמא מובהקת לכך, אז היקף המעורבות החברה האזרחית היה משמעותי ואף העלה ביקורת לגבי תפקוד הממשלה⁵. רענן דינור, מנכ"ל משרד רה"מ לשעבר, המחיש את העניין בדבריו בפורום קיסריה בשנת 2007:

2 | גאידסטאר ישראל: <https://www.guidestar.org.il/home>

3 | מנהיגות אזרחית: [/https://migzar3.org.il/thirdsector](https://migzar3.org.il/thirdsector)

4 | המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית, בניין גדרון, מיכל בר וחגי כץ, 2004

5 | ראה דוח מבקר המדינה, שנת 2007

"המעורבות של גורמי החברה האזרחית אינה מלמדת על חולשת הממשלה. עם זאת הממשלה מחויבת לספק את שירותי הליבה, וגורמי החברה האזרחית יכולים לספק את שירותי הרשות. יש לי אמון רב בכך ששיתוף הממשלה עם גורמי החברה האזרחית הוא מכפיל כוח. לשם כך יש ליצור את מסגרות הפעולה המשותפות ולהגדיר את חלוקת התפקידים הראויה".⁶

מאז מלחמת לבנון השנייה, החברה האזרחית והמגזר השלישי הפכו מאורגנים יותר, מספרן וגודלן של העמותות עלו, היקף המתנדבים גדל ותחומי הפעילות שלהן התרחבו. בצד זאת, במהלך השנים האחרונות, החברה האזרחית התמודדה עם מתח חברתי ופוליטי גובר, שהושפע ממערכות בחירות חוזרות, שינויים בהרכב הממשלה, וממשבר שנגרם ממגפת הקורונה, אשר פגע בהכנסות ובפעילות של עמותות רבות. בנוסף, מבצעים צבאיים, במיוחד בדרום, הציבו אתגרים נוספים לארגונים.

החברה האזרחית בבוקר ה-7 באוקטובר

בבוקר ה-7 באוקטובר 2023, מדינת ישראל, רוויית המלחמות והטראומה, התעוררה למציאות חדשה.

מלחמת "חרבות ברזל" היא העוצמתית ביותר שחוותה המדינה וככזו, גם בעלת השפעה ניכרת על החברה האזרחית ותפקידה. במהלך הלחימה נדרשה החברה האזרחית להתמודד עם צרכים חירומיים חדשים, כגון מתן סיוע לפליטים, תמיכה נפשית לנפגעי טרור ולאזרחים במצוקה, חלוקת מזון ופעולות הסברה בישראל ובעולם, וסיוע כלכלי למשפחות שנפגעו מהלחימה. המלחמה גם הביאה לגל התנדבות רחב היקף, כאשר למעלה ממיליון ישראלים התנדבו בפעילויות סיוע שונות. בפעילות ההתנדבותית חלה עליה משמעותית, עם גידול של 40% בהשוואה לשנים קודמות, מה שמצביע על חוסן ויכולת תגובה של החברה האזרחית להתמודד עם משברים. מלחמת חרבות ברזל מתאפיינת במגוון של תחומי התנדבות חדשים, כגון הסברה ועזרה בחקלאות, לצד מגוון רחב של התנדבויות "מסורתיות", כגון אריזה וחלוקת מזון. רבים מהמתנדבים אף משלבים בין פעילות התנדבות לתרומה של ציוד וכסף. מנתוני הרשות הלאומית להתנדבות עולה כי 47% מההתנדבות מתקיים במסגרת יוזמות אזרחיות בלתי מאוגדות.

המלחמה הדגישה גם את הקשיים הלוגיסטיים והכלכליים שהמגזר השלישי מתמודד איתם. עמותות וארגונים מאוגדים ומאורגנים, שלא היה להם תקציב זמין לפעולה מיידית, לא יכלו לפעול עד לקבלת תרומות, מכיוון שתקציבי המדינה חולקו רק חודשים לאחר מכן. הקשיים בתיאום ובהקצאת משאבים, במיוחד באזורים פריפריאליים כמו הצפון והדרום, היו ברורים ודרשו מהארגונים לא רק להגדיר מהם צרכיהם אלא לוודא כי אין ארגון אחר שכבר נותן לכך מענה. סוגיה זו יצרה קושי רב לסנכרן בין שלל היוזמות הפרטיות בצמחו באחת.

בנוסף, מלחמת חרבות ברזל הביאה עימה תופעה חדשה: הקמת למעלה מ-1,000 יוזמות אזרחיות חדשות שפעלו בכל חלקי החברה בישראל. מדובר ביוזמות עצמאיות של אזרחים, שאינן חלק מפעילות ארגון פורמלי. יוזמות אלו, אשר פעלו במהירות, כיסו מגוון רחב של תחומי פעילות, קהלי יעד והיוו מעין מרכזים רב-תכליתיים לטיפול במגוון רחב של צרכים. ארגונים ארציים גדולים כמו החברה למתנ"סים, הג'וינט והסוכנות היהודית פעלו ביעילות במתן מענים רוחביים. נתח ניכר מפעילות הארגונים הוסב לתמיכה בחיילים, במילואימניקים, בהכנת מזון ליחידות צבאיות וברכישת ציוד. בנוסף, היקף הטראומה, בעקבות

6 | מדבריו של רענן דינור, מנכ"ל משרד רה"מ בתקופת מלחמת לבנון השנייה בפורום קיסריה 2007

7 | דפוסי התנדבות במלחמת חרבות ברזל לקט נתונים לרגל יום ההתנדבות הבינלאומי 5.12 מאת המועצה הלאומית להתנדבות.

אירועי ה-7 באוקטובר, בא לידי ביטוי גם במעני החברה האזרחית, כאשר היקפים ניכרים מפעילות הארגונים הוקדשו למתן מענה עבור משפחות החטופים, חיילים פצועים ומשפחות החללים. פעילות זו הדגישה את הצורך בכוחם של ארגונים אלו, במיוחד נוכח שילוב הכוחות עם הרשויות המקומיות בעת פינוי תושבים⁸. שילוב הכוחות בין הדרג המקומי לדרג הארצי בקרב החברה האזרחית היה קריטי במהלך המלחמה.

הרשויות המקומיות החלו יותר ויותר לתפוס תפקיד ניהולי של הארגונים, תכללו ותאמו בין הארגונים בהיקפים שלא היו קודם לכן. היו נסיונות לייצר שולחנות עגולים רב מגזריים, הן על ידי משרד ראש הממשלה וגם ברמה המקומית. הרשויות שפנו כמו גם הרשויות הקולטות (לדוגמא מוא"ז תמ, אילת, טבריה, תל אביב, ירושלים, נתניה) הקימו שולחנות תיאום, על מנת לתת מענה לקשיים בתיאום ובהקצאת משאבים, במיוחד באזורים פריפריאליים כמו הצפון והדרום.

המעורבות של הפילנתרופיה במתן סיוע כספי מידי, יחד עם התגייסות קהילות יהודיות מרחבי העולם בהיקפים חסרי תקדים, היו משמעותיות מאוד והיוו גלגל הצלה לפעילות ארגוני החברה האזרחית. חברות עסקיות רבות נרתמו למאמץ המלחמתי, בהיקפים כספיים גדולים ובהפעלת מתנדבים מקרב עובדיהן. במסגרת יוזמת "עסקים נרתמים לקהילה בחירום" יותר מ-200 חברות עסקיות פועלות בשיתוף עם ארגוני גג, ארגוני תשתית חברתיים, פיקוד העורף, משרדי ממשלה, רשויות מקומיות וארגונים חברתיים ארציים.

על אף התארכות חודשי המלחמה, לא ניכר שהמוטיבציה, הרצון והיכולות של הארגונים לפעולה פחתו. עם זאת, עלו קשיים במהלך המלחמה, והוצפו פערים טכנולוגיים המונעים מעמותות לנהל את משאביהן ביעילות, ביכולות גיוס משאבים וחיבור ותכלול בין הארגונים השונים ומניעת כפילויות במענים או חוסר במענים אחרים. כל הקשיים הללו עודדו את חברות הטכנולוגיה ואת קהילת האימפקט בישראל לקדם יזמות שתסייע לארגוני החברה האזרחית להתמודד באופן מיטבי יותר. כך שנראה שפעילות החברה האזרחית בעת מלחמת חרבות ברזל גם עודדה חדשנות טכנולוגית.

תהליכי שיקום והתארגנות מחודשת. החברה האזרחית ביום שאחרי המלחמה

כבר כעת יש מעורבות גבוהה של ארגוני מגזר שלישי ושותפויות בין מגזריות בשיקום ישובי הדרום והם יהיו חלק משמעותי גם בשלבי השיקום בצפון. על אף שהנוכחות המשמעותית של ארגוני המגזר השלישי היא בעיקרה במרכז ובירושלים. בכדי להבטיח שהחברה האזרחית תוכל להמשיך ולהיות משמעותית בתהליכי צמיחה ושיקום, ולתת מענה לכל אתגר ביטחוני עתידי, יש לקדם מספר מהלכים. צעדים אלה יחזקו את פעילותם ואת אפקטיביות צעדי הסיוע והשיקום:

הסדרת חיזוק שיתופי פעולה בין הארגונים: מספרם הרב של הארגונים במגזר השלישי מחייב הגברת שיתופי פעולה להבטחת תיאום ולמקסום אפקטיביות. אחת האפשרויות היא בניית מערכים מוסדרים ברמה לאומית, או מערכים אזוריים לתיאומים בין הארגונים והרשויות, בכדי להבטיח פעולה יעילה ומדויקת.

הבטחת תמיכה כלכלית יציבה: תמיכות המדינה מחולקות אחת לשנה ובדרך כלל גם רטרואקטיבית. לכן יש להסדיר את המימון מראש ולבחון מודלים של מימון קבוע, בכדי להבטיח תמיכה כלכלית יציבה וארוכת טווח לארגוני המגזר השלישי והבטחת המשכיות הפעילות ויכולת התכנון לטווח ארוך ולא להסתמך על מענקי תמיכה חד פעמיים.

8 | פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל, מגמות ותובנות ראשוניות. מאת: פרופ' מיכל אלמוג, רונית בר, רון ברקאי והילה מרמוס.

פיתוח מערכות טכנולוגיות מתקדמות וניהול מבוסס נתונים: ארגוני המגזר השלישי זקוקים לכלים טכנולוגיים מתקדמים וליכולות ניהול מבוססות נתונים כדי לשפר את היעילות וההשפעה של פעולתם. גם המדינה, התומכת בהם רוצה לדעת מהי מידת השפעתם, באופן מהיר יותר, בכדי לסייע בניתוב הצרכים והמענים. השקעה במערכות לניהול מידע ובכלים לניתוח נתונים תאפשר תכנון וניהול מושכל של סקטור חיוני ונדרש, שהשפעתו הולכת וגוברת.

גישה פרואקטיבית מצד המדינה: המדינה צריכה את המגזר השלישי, ועל כן מומלץ לאמץ גישה יותר יזומה ביחסה לחברה האזרחית, המשלבת תמיכה כספית יציבה ופתרונות מבוססי מדיניות המקדמים שיתוף פעולה בין המגזר השלישי לרשויות השלטון.

לסיכום, ככל שהחברה האזרחית בישראל ממשיכה להתפתח ולהסתגל לאתגרים החדשים, תפקידה בשיקום חברתי וכלכלי יהפוך לחשוב יותר מתמיד. שיקום אזורים פגיעים כמו הצפון והדרום, שיפור התיאום ושיתוף הפעולה בין הארגונים והבטחת תמיכה כלכלית וטכנולוגית ארוכת טווח יהוו את המפתחות להצלחתה. בעידן שבו החברה האזרחית משחקת תפקיד קריטי בשמירה על חוסנה של החברה הישראלית, יש להבטיח שהיא תהיה מצוידת במשאבים ובכלים הדרושים להצלחתה. שילוב כוחות בין המגזרים יבטיח גם את המשך תרומתה המשמעותית לדמוקרטיה הישראלית.

ליאת אלרט, מומחית למדיניות ציבורית, חדשנות חברתית, המגזר המוניציפאלי בישראל, קהילות יהודיות, קשרי חוץ וניהול שותפויות רב מגזריות. בתפקידה המקצועיים ליוותה עמותות וארגונים רבים בימי שגרה וחירום בין היתר, במהלך מלחמת לבנון השנייה ובליווי נקודתי של הרשויות בעוטף עזה מטעם משרד רה"מ. בתפקידה האחרון כמנכ"לית האגודה לעידוד וקידום מרכזים קהילתיים בישראל, מנהלת האגף לשותפויות אסטרטגיות וקשרי ממשל בחברה למתנ"סים ליוותה פעולתם של עשרות ארגונים במעני החירום לאוכלוסייה בישראל ועבדה יד ביד עם פילנתרופיה, ממשלה והמגזר העסקי.

תודה מיוחדת לרונית בר, מנכ"לית המועצה הלאומית להתנדבות על הסיוע בכתובת המאמר.